

DIFFERENTIATIE EN HET PLURALISTISCHE ZELF

M.B. ter Borg

1. De ego-diskussie

Is het individu in onze tijd vrijer en zelfstandiger dan ooit tevoren, of is hij meer dan ooit willoos overgeleverd aan zijn lusten enerzijds en de publieke opinie anderzijds? Dat is, heel in het kort, de kernvraag waarom het draait in de egodiskussie.

Deze diskussie zelf is al de uitkomst van een emancipatieproces, dat wil zeggen een geleidelijke vrijwording van groepen mensen uit de overheersing door andere. In de pre-industriële periode telden individuen nauwelijks en zouden nooit als zodanig onderwerp worden van een diskussie. Meestal was ook volkomen duidelijk wie de heer was en wie de slaaf, zodat ook over het al of niet vrij zijn niet gepraat hoefde te worden. Dat deze zaken nu wel onderwerp van diskussie zijn, wijst dus in de richting van een zekere bevrijding. Maar daarmee is de diskussie allerminst beslist, want deze bevrijding is nog voor velerlei interpretatie vatbaar. Men zou haar bijvoorbeeld een kontrapunt kunnen noemen in het overheersende proces van verafhankelijkheid. Men kan haar opvatten als schijn, of als een oppervlakteverschijnsel, waaronder de repressie voortwoekert en niet als het wezen. Het is ook denkbaar dat het emancipatieproces inmiddels in zijn tegendeel is omgeslagen. Kortom: uit het gegeven, dat de diskussie gevoerd wordt, mogen we niet afleiden, dat zij overbodig is. Niettemin is de diskussie de uitkomst van een emancipatieproces: het individu is langzamerhand belangrijk en machtig genoeg geworden om over te praten.

Het individu heeft een zekere macht. Dit machtsaspect maakt dat er een *waarderingmoment* in de diskussie zit. Er zijn mensen die de macht van het individu liever ingeperkt zien, om welke reden dan ook of juist verder vergroot. Dit *waarderingmoment* maakt dat de *ego-diskussie* niet vrij is van *emotionaliteit* en dus niet van *diskussietrucs*, *systematisch* langs elkaar heenpraten, *moralisme* en het *ergste* van alles: *obscurantisme*. Daartoe biedt de *ego-diskussie* mogelijkheden genoeg: men hanteert er *esotherische* theorieën als die van Freud en Marx en dat vaak nog in combinatie met elkaar. Bovendien zijn de begrippen die verder in het geding worden gebracht, zoals *vrijheid*, *macht* en *emancipatie* ook eeuwige bronnen van misverstand.

Aan deze diskussie wil ik in dit essay een bijdrage leveren en de lezer is dus gewaarschuwd. Hij is dat echter onvoldoende. Het

wetenschappelijk fatsoen vraagt dat een auteur in een beschouwing over een waardengeladen onderwerp van te voren zijn standpunt meedeelt. Het probleem is, dat ik dat niet kan. Het standpunt, dat ik inneem is verward en ambigu. Ik kan het niet benoemen. Het enige wat ik ervan kan zeggen is dat dit het gevolg is van waar ik het in dit essay over wil hebben: het pluralistische karakter van het zelf.

2. De optimistische en de pessimistische visie

In de ego-diskussie staan twee visies tegenover elkaar. Onder visies versta ik de vaak grootse pogingen om een groot aantal gegevens in een bepaalde richting te interpreteren, waarbij het niet gaat om onwrikbaar vastliggende, voor eens en altijd betrokken stellingen. Visies zijn dynamisch. Vertegenwoordigers van de ene visie in de ego-diskussie zijn optimistisch met betrekking tot de vrijheid en de zelfstandigheid van het individu in de moderne tijd; hun tegenstanders zijn hierover pessimistisch. Beide versies geeft ik kort, ideaal-typisch weer.

De oratie van A. de Swaan, Uitgaansbeperking en uitgaansangst, is een mooi voorbeeld van een genuanceerde uitwerking van de optimistische visie. De Swaan baseert zich op de civilisatietheorie van Norbert Elias, volgens welke de mensen in het proces van differentiatie en integratie in de loop der eeuwen van steeds meer mensen in steeds meer opzichten afhankelijk zijn geworden. Dit vereiste dat de mensen zich ten opzichte van elkaar steeds meer beperkingen gingen opleggen. Met andere woorden: gedwongen door objectieve, door niemand gewenste of geplande sociale processen, gingen de mensen zichzelf steeds meer beheersen. De crux van de redenering, voor zover hier van belang, zit in het woordje zichzelf. In plaats van beheerst te worden door anderen, gaan mensen zichzelf steeds meer beheersen. Anders gezegd: de macht van het individu over zichzelf neemt toe, de macht van anderen over hem neemt af. Toenemende afhankelijkheid van steeds meer mensen van elkaar op steeds meer manieren impliceert namelijk een afname van de machtsverschillen. De dwang die van buitenaf op de individuen wordt uitgeoefend wordt minder. Daarvoor in de plaats komt dwang van binnenuit, zelfdwang door het sterker wordende Ueber-Ich.

Hierop borduurt De Swaan voort. De nieuw verworven vrijheid van het individu, tezamen met zijn in samenhang daarmee verworven vermogen tot zelfsturing door middel van de Ueber-Ich-apparatuur, maakt dat de individu minder geneigd is zich te laten vertellen wat hij mag en moet en méér geneigd is hierover te onderhandelen: 'Er is in de afgelopen honderd jaar een verschuiving

opgetreden in de gevoels-huishouding binnen mensen en in de omgangshuishouding tussen mensen, een verschuiving van een bevelshuishouding naar een onderhandelingshuishouding.' (De Swaan, 493).

Dat de Swaan hier spreekt over een termijn van honderd jaar heeft te maken met de kontekst waarin hij deze opmerking maakt en waarop ik hier verder niet in kan gaan. Het gaat hier om een periode waarin op pregnante wijze tot uitdrukking komt wat zich afspeelt in een veel grotere spanne tijds en wat nog steeds voortgaat: de overgang van dwang van buiten naar zelfdwang, gestimuleerd door het proces van differentiatie. Opmerkelijk in dit citaat is dat wat zich tussen mensen afspeelt, zich ook binnen mensen afspeelt. Dus ook daar in toenemende mate onderhandeling? He-las zegt De Swaan er verder niets over. Hij spreekt slechts over onderhandeling tussen mensen.

Wat nu zijn volgens De Swaan de konsekwenties van deze overgang? 'In de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding zijn mensen elkaar en zichzelf een striktere geweldbeheersing gaan opleggen, tot grotere zorgvuldigheid gaan dwingen en zijn ze hun zelfverheffing verder gaan intomen; in andere levenssferen is de variatie van toegelaten omgangswijzen verruimd onder de nieuwe beperkende voorwaarde van wederzijdse onderhandeling en toestemming. Die overgang mag bevrijdend werken, het is voor mensen ook vaak moeilijk en bedreigend en wanneer zij het stellen moeten zonder de leidraad van maatschappelijk gebod of gewetenseis ontwikkelen zij soms angsten en onlusten die ze weerhouden van wat ze nu is toegestaan, omdat die onderhandelingshuishouding ze te moeilijk is, te riskant en te eenzaam.' (o.c. 497)

De problemen, die mensen hierbij hebben worden voor een groot deel geduid als psychische problemen.

Waarom kan hier nu gesproken worden van een optimistische visie? Omdat de vrijheid en zelfstandigheid van het individu inderdaad is toegenomen onder invloed van machtsverschuivingen. De visie is genuanceerd omdat duidelijk wordt gemaakt dat de prijs voor de toegenomen vrijheid zeer hoog is. Hij bestaat uit het excessief rekening houden met vele anderen en uit het lijden onder grote psychische problemen, die voortkomen uit het op zichzelf teruggeworpen zijn van het individu. Voor velen is deze prijs van de vrijheid te hoog.

Men kan van mening zijn dat de prijs zo hoog is, dat de verworven vrijheid erdoor teniet wordt gedaan. De positie, die men dan inneemt, kan men als een variant van de pessimistische visie beschouwen. Het excessief rekening houden met de ander, het anticiperen op de wensen en eisen van de ander, waarvan De Swaan reept, doet sterk denken aan wat David Riesman ruim een kwart

eeuw geleden other-directedness heeft genoemd. Riesman waardeerde dit destijds vrij positief, maar sommige hedendaagse theoretici zijn van mening dat deze other-directedness nu zulke vormen heeft aangenomen, dat er alleen nog plaats is voor pessimisme. Tegenwoordig, zo menen zij, is het individu niet enkel meer gericht op de ander, hij is ook volkomen van de ander afhankelijk. Daardoor is van een vrij en zelfstandig individu in het geheel geen sprake meer. We zitten hier midden in de pessimistische visie. Wat in de optimistische visie een ongewenst maar onvermijdelijk bij-effect was van de toegenomen onafhankelijkheid van het individu, is hier geworden tot het wezen van de zaak. Wat er over is van de vrijheid en zelfstandigheid van het individu is óf schijn, óf een verdwijnend overblijfsel uit een vroegere fase van de geschiedenis.

In de pessimistische visie is de afhankelijkheid van het individu van anderen zó groot, dat hij bereid is alles opzij te zetten voor de waardering door anderen. Zo levert hij zich reeds bij voorbaat uit aan de meningen en de wensen van de anderen. Hij is letterlijk verslaafd aan hun waardering. Als het individu kiest zal hij zijn keuze laten bepalen door anderen. Verder kan hij in de uitoefening van zijn vrijheid niet komen, want zelf is hij niets. Hij is slechts wat anderen zeggen dat hij is. Zeker, hij voelt zich vrij, maar alleen zolang de filosofen die zeggen dat de mens vrij is in de mode zijn. Omdat hij zijn zelfgevoel geheel aan de opinie van anderen heeft opgehangen, doet hij alles om bij de anderen in de smaak te vallen. Lukt dat niet, dan doet hij alles om althans op te vallen. Opportunisme is een wezenskenmerk van hem, als tenminste bij zoveel karakterloosheid 'opportunisme' nog een bruikbaar begrip is. Het misverstand zou kunnen ontstaan dat deze excessieve gerichtheid op de ander iets te maken heeft met liefde voor de ander. Dit is niet het geval. In de ander zoekt hij slechts zichzelf. De ander op zich laat hem koud, zodra hij elders op een bevredigender wijze zichzelf bevestigd ziet.

Deze tot norm verheven ik-zwakke staat sinds de bestseller van Christopher Lasch bekend als de 'kultuur van het narcisme'. Het uitputtend gericht zijn op de ander maakt dat ook het eigen verantwoordelijkheidsgevoel verdwijnt. De eigen verantwoordelijkheid wordt verschoven naar anderen. Zo moeten bijvoorbeeld de anderen, geïncorporeerd in de verzorgingsstaat, maar zorgen dat alle problemen die uit de samenleving voortkomen, worden opgelost. De Nederlandse socioloog Zijdeveld spreekt in dit verband van 'immoralisme'. Gevolg is dat men zich geheel uitlevert aan de staat en de daarbij behorende verzorgingsburecratieën en professionele hulpverleners. Bij immoralisme hoort volgens Zijdeveld 'consumentisme': 'Nauw hiermee verbonden is het feit dat (...) de consumptie belangrijker is dan de produktie. Beide begrippen moet men ruim opvatten: het emotionele ervaren is belangrijker dan het

handelen, authenticiteit is belangrijker dan traditie, het subjectieve belangrijker dan het objectieve. Niet alleen geproduceerde goederen worden geconsumeerd, ook menselijke relaties, ideeën, theorieën, ervaringen: men nuttigt ze tot zij beginnen te vervelen, waarna men ze inruilt voor ander consumptiemateriaal. In het maatschappelijk verkeer zullen dan ook loyaliteit en verantwoordelijkheidsgevoel laag genoteerd staan: wanneer een relatie (huwelijk, vriendschap) niet ineen 'goed zit', ruilt men haar in voor een andere, wat daarvan ook de consequenties mogen zijn.' (Adriaansens en Zijderveld, 119)

Met het oog op wat gaat komen, heb ik de optimistische en de pessimistische visie al enigszins in elkaars verlengde geplaatst. Dit neemt niet weg dat ze wezenlijk tegengesteld zijn en in de ego-diskussie nog veel sterker tegenover elkaar staan dan in mijn presentatie hier. De optimistische en de pessimistische visie zijn tegengesteld. In de eerste gaat een relatief sterke persoonlijkheid, die zichzelf ondanks vele problemen weet te beheersen op allerlei niveo's en manieren schuil achter het er schijnbaar frivool op los levende en consumerende individu. In de tweede visie is juist deze zelfstandigheid schijn. Achter het individu, die op het oog zelf kiest hoe hij zijn leven wil inrichten gaat een gevoelsarme, eenzame, naar waardering hunkerende gedegenereerde stakker schuil. Hierin lijkt de tegenstelling te liggen: men interpreteert dezelfde feiten, maar wat voor de één het wezen is, is voor de ander schijn en omgekeerd. Wat voor de één hoofdzaak is, is voor de ander bijzaak.

Twee tegengestelde theses kunnen nooit beide tegelijkertijd waar zijn. Maar bij twee tegengestelde visies ligt dat anders, dankzij hun dynamische karakter. Het is denkbaar dat die zich, wellicht na wat aanpassing en het tussen haakjes plaatsen van waarderingsoordelen, met elkaar laten verbinden om dan elkaar aan te vullen en te versterken. Hierom is het mij in dit essay begonnen.

3. Het proces van differentiatie en de opkomst van het individu

Wil men twee tegengestelde visies in elkaar schuiven, dan moet men eerst nader bezien, hoe zij zich tot elkaar verhouden. Men dient zich af te vragen, waar de verschillen liggen en waar de overeenkomsten. De verschillen moet men zoveel mogelijk overbruggen en de overeenkomsten moet men daarbij trachten uit te buiten.

De verschillen tussen de optimistische en de pessimistische visie liggen in de eerste plaats op het vlak van de waardering. Aan dit verschil ga ik voorlopig voorbij. Ik wil mij trachten te bepalen

tot verschillen in analyse. Deze kan men - wanneer men afziet van waarderingsverschillen - toeschrijven aan verschillen in fasering en verschillen in theoretische visie.

Om met het eerste te beginnen. Men kan stellen dat in de loop van de geschiedenis de optimistische visie achterhaald is door de pessimistische. Er heeft een dialektisch proces plaatsgevonden, waardoor de aanvankelijke vrijwording van het individu in zijn tegendeel is verkeerd. Deze stellingname vindt men wel bij aanhangers van de Frankfurter Schule. Wanneer men dit zegt, heeft men inderdaad de beide theorieën met elkaar gekombineerd door ze op verschillende tijdperken van toepassing te verklaren. Nadeel van deze oplossing van het probleem is dat de optimistische visie dan als historisch en achterhaald terzijde geschoven wordt. De optimisten zullen dit niet als een combinatie van beide visies willen accepteren, en terecht niet. Dit verkapte pessimisme valt dus af.

Daarom kijken we nu naar de verschillen in theoretische visie. Daarbij valt op, dat de optimisten vooral naar machtsverschillen kijken, terwijl de pessimisten vooral kijken naar de sfeer van de waarden en normen. Het zou daarom weleens zo kunnen zijn, dat de aanhangers van de beide visies naar verschillende aspecten kijken van hetzelfde proces en door dit verschil in blikrichting de beide visies ten onrechte als tegengesteld zijn gaan beschouwen. Deze indruk wordt versterkt doordat in beide visies hetzelfde sociale proces als oorzaak wordt genoemd: het proces van differentiatie. Dit proces zal ik daarom nu tot uitgangspunt nemen voor het combineren van de beide visies.

Onder differentiatie verstaan sociologen het proces waarbij alles wat er in de samenleving te doen is steeds meer wordt opgesplitst en verdeeld tussen steeds meer gespecialiseerde instanties en individuen. Dit proces van differentiatie bevordert de individualisering: deze these is het uitgangspunt geworden van verschillende analyses. De optimist Elias heeft erop gewezen dat door de differentiatie steeds meer mensen van steeds meer mensen op steeds meer manieren afhankelijk zijn geworden. Dit bevorderde de machtsgelijkheid. Hierdoor nam de macht van groepen die vroeger nauwelijks macht hadden en van individuen toe. Bovendien is het individu gedwongen, zichzelf steeds meer te sturen door middel van zijn Ueber-Ich-apparatuur. Ook dit houdt een toename van zijn zelfstandigheid en zijn vrijheid van handelen in, althans zolang hij een evenwicht weet te bewaren tussen dit Ueber-ich en de andere instanties binnen zijn persoonlijkheid. Een ander voordeel is, dat zijn mogelijkheden toenemen. Hij krijgt in toenemende mate gedragsalternatieven. Men zou hier - speciaal met het oog op het individu - het één en ander aan toe kunnen voegen. Niet alleen neemt de zelfstandigheid ten opzichte van instituties zoals gezin, kerk, gemeenschap neemt enorm toe. Want wanneer de verschillen-

de maatschappelijke functies niet langer in één institutie zijn ondergebracht, maar in verschillende, meer gespecialiseerde instituties, dan wordt de afhankelijkheid van het individu van die ene institutie minder groot.

Met de toename van de macht van het individu is ook de ideologie van het individualisme opgekomen. Individuele vrijheid werd in onze samenleving een steeds belangrijker waarde. Sinds de Verlichting, maar ook al wel daarvoor, is dit zeer duidelijk zichtbaar. Deze ideologie is zelf óók van invloed geweest op het proces van individualisering. Het individuele welbevinden is zeer belangrijk geworden. Dit verklaart dan weer gedeeltelijk de hausse die er is in onze tijd in de medische zorg en in psychotherapieën. Maar het verklaart ook gedeeltelijk het stijgen van de zelfmoord- en echtscheidingspercentages. Zijderveld, die in dit essay de rol van pessimist te spelen heeft gekregen, vat de oorzaken als volgt samen: 'De moderniseringsgraad van de maatschappelijke condities voor dit ethos-type wordt gekenmerkt door de volgende criteria: er is welvaart (affluence), de sociale structuren zijn sterk gedifferentieerd en er is een hoge graad van generalisering van waarden en betekenissen. Met andere woorden, dit ethos fungeert in een rijke en abstracte samenleving. De betekenissen, waarden, normen en motieven zijn niet langer hecht verankerd in de traditie en instituties, doch zijn 'sozial freischwebend' (A. Weber, Mannheim): vrijblijvend uitwisselbaar, voortdurend bereflecteerd ('Dauerreflexion', Schelsky) en emotioneel geconsumeerd ('subjektivisme', Gehlen). Tegelijkertijd is het handelen sterk gespecialiseerd en ingebed in formele (bureaukratische) structuren, waarin functies en procedures hun middel-karakter steeds meer verliezen en belangrijker worden dan betekenissen en inhouden. Dit is een schijnbare paradox (...): terwijl door differentiatie en generalisering het moderne leven steeds 'abstracter' en 'rationeler' wordt, schijnen de moderne individuen steeds 'emotioneler' en 'irrationeler' te worden.' (Adriaansens en Zijderveld, l.c.)

Deze beschrijving is redelijk representatief voor de pessimistische visie, zij het, dat hij als niet-Marxist, minder de nadruk legt op de funeste invloed van het kapitalisme dan sommige anderen.

4. Het pluralistische zelf

De optimisten en de pessimisten zijn het er dus over eens, dat de differentiatie van overheersend belang is. Beide groepen zien ook in, hoe diep deze differentiatie ingrijpt in de menselijke persoonlijkheid, het zelf. We hebben gezien dat De Swaan de overgang van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding lokaliseert in de gevoelshuishouding binnen mensen en de omgangshuishouding

tussen mensen. Zijderveld wijst erop dat door de differentiatie mensen verschillende rollen te spelen krijgen en daardoor identiteitsproblemen krijgen: zij hebben voor zichzelf geen duidelijk antwoord meer op de vraag 'wie ben ik?' (Zijderveld, 1974, 71) Toch trekken zij geen van beide de konklusie, waar zij zo dichtbij zijn: dat het zelf zelve gedifferentieerd is. Wanneer we deze konklusie wel trekken, komen we tot de volgende these: Differentiatie is niet alleen een kenmerk van onze moderne en haar instituties, maar evenzeer van onze persoonlijkheid en haar instanties. Omdat, zoals nog zal blijken, bij deze differentiatie vooral waardenstelsels in het geding zijn, spreek ik hier van het pluralistische zelf.

Ik zal deze stelling toelichten aan de hand van een voorbeeld uit de pessimistische visie. Volgens sommigen, zoals Lasch en Mitscherlich, leven we in een vaderloze maatschappij. Door de differentiatie, zo gaat de redenering, is de plek waar de vader werkt niet meer dezelfde als waar de kinderen worden opgevoed. De kinderen hebben dus weinig contact met de vader. Als zij hem zien, wil hij graag aardig zijn en vooral niet autoritair voor de dag komen. Hierdoor missen de kinderen de autoriteit die nodig is voor de opbouw van een evenwichtig Ueber-Ich. Dit is ongetwijfeld het geval. Maar dankzij dezelfde maatschappelijke differentiatie wordt de vader in dezen wel vervangen door anderen of andere instituties. De school, de verschillende jeugd- en kinderclubs, de leeftijdsgeenootjes etc. Wat er dus veranderd is, is niet in de eerste plaats dat het Ueber-Ich verzwakt is zoals Lasch en Mitscherlich doen voorkomen, maar dat het pluralistisch is geworden. Waar vroeger één eenduidig Ueber-Ich werd opgebouwd, daar worden nu meerdere, vaak gedeeltelijk tegenstrijdige Ueber-Ichs opgebouwd. Het resultaat hiervan zal ongetwijfeld zijn, dat de Ueber-Ich-apparatuur verzwakt wordt. Maar zover zijn we nog niet. Waar het hier om gaat is dat de verschillende Ueber-Ichs bij elke beslissing die genomen moeten worden met elkaar in onderhandeling moeten treden. Hier zien we de onderhandelingshuishouding binnen de gevoelshuishouding. Deze voortdurende dwang tot onderhandelen, waaraan de Ueber-Ich-apparatuur blootstaat, is mede de oorzaak van de zwakte van de persoonlijkheid, waarvan de pessimisten spreken.

Het is natuurlijk al langer zo, dat kinderen door verschillende instanties worden opgevoed. Maar tegenwoordig is dit meer dan vroeger het geval. Bovendien is het zo, dat de verschillende instanties die dit doen door de differentiatie steeds meer en veel sterker dan vroeger uiteenlopen op het gebied van waarden en normen. Wanneer de differentiatie in een samenleving zo ver gaat, dat er een grote mate van waardenpluralisme ontstaat, dan houdt dit in dat de mensen gelijktijdig verschillende en soms tegenstrijdige normenstelsels internaliseren. Dit kan hen van tijd tot tijd in hevig konflikt brengen met zichzelf. Achter dit konflikt bevindt zich dan

een loyaliteitsconflict ten aanzien van de verschillende groeperingen, waarvan men de waarden heeft geïnternaliseerd. Men zal dit trachten op te lossen door te schipperen met zichzelf. Men treedt met zichzelf in onderhandeling. Het is een uitermate moeizaam en pijnlijk onderhandelingsproces waarin men met zichzelf verward is. Steeds weer moet men zichzelf ontrouw worden. Men moet voortdurend deloyaal zijn aan groepen waarmee men zich verbonden voelt. Welke beslissing men ook neemt, het is zelden goed.

5. Het pluralistische zelf en de gedifferentieerde samenleving

De situatie waarin het individu zichzelf bevindt, begint zich af te tekenen. De toenemende differentiatie werpt het individu steeds meer op zichzelf terug. Zijn zelfstandigheid, zijn vrijheid van handelen, zijn keuzealternatieven nemen toe. Op deze ontwikkeling heeft hij nauwelijks vat. Hoe zou hij de ontwikkeling af moeten remmen? Hij heeft zijn steeds grotere zelfstandigheid op zich te nemen en hij moet maar zien, hoe hij zich door het leven heen onderhandelt. Een vereiste om het er goed vanaf te brengen is een evenwichtige persoonlijkheid met een sterk, maar niet al te sterk Ueber-Ich. Maar door het differentiatie-proces ontbreekt het hem hieraan. Steeds als hij moet beslissen, moet hij in onderhandeling met zichzelf en daarna vaak nog met de anderen.

Wie zich in een pijnlijk en moeilijk onderhandelingsproces bevindt, heeft behoefte aan steun. Hij kan die gebruiken, van alle kanten. Hij zoekt overal steun waar hij die krijgen kan. Daarom hecht hij sterk aan wat anderen van hem vinden. Hij mist door het moeilijke onderhandelingsproces waarin hij verward is vaak de kracht om meer te doen dan zich enigszins fatsoenlijk in de ogen van de anderen staande te houden. Vandaar zijn gesignaleerde gebreken, die als opportunisme, immoralisme, consumentisme en narcisme geduid worden. Dit maakt de twintigste eeuwse mens vaak ongelukkiger dan al zijn voorgangers. In zijn kunst legt hij getuigenis af van zijn innerlijke verscheurdheid. Een groot deel van de twintigste eeuwse filosofie en literatuur is een poging om weer tot eenduidige criteria te komen. Bij veel romanschrijvers gebeurt dit door in- en uitwendig schipperen. De twintigste eeuwse literatuur is een binnenvettersliteratuur. Men beleeft niet zozeer avonturen om aan eten te komen, men marchandeert om met zichzelf op één lijn te komen. De monologue interieur heeft een hoge vlucht genomen en niet voor niets herkennen veel mensen zich in de hoofdfiguren van Kafka, die voortdurend onderhandelen, maar niet weten met wie, of waartoe.

6. Optimisme of pessimisme ?

Ik zou trachten in dit essay de optimistische en de pessimistische visie in elkaar te schuiven. Ik heb dat gedaan en ben tot de konklusie gekomen dat de zelfstandigheid van de individu in onze tijd toeneemt, maar dat tevens de moeilijkheden om deze uit te oefenen toenemen, omdat men zich gebonden voelt door uiteenlopende loyaliteiten, waartussen eerst inwendig en dan vervolgens vaak ook nog uitwendig onderhandeld moet worden.

Wanneer de pessimist een aantal gedragingen van het moderne individu reeds op voorhand als narcistisch duidt, dan prikt men hem vast op een aantal symptomen van de problemen, waarmee hij heeft te worstelen, maar men beschrijft niet de situatie, waarin hij zich bevindt. Omgekeerd wordt er vanuit de optimistische visie vaak te gemakkelijk gedacht over de vele moeilijkheden die het individu heeft en de precare situatie waarin de individuen zich in onze kultuur bevinden.

Is er nu reden voor optimisme of pessimisme met betrekking tot het individu in de huidige kultuur ? Ik zou het niet weten. Als wetenschapper kan ik slechts vaststellen dat de ellende zich verplaatst heeft. Vroeger had de mens zijn problemen, die hij oploste op een manier die vaak tegen de borst stuitte en nu is dat nog zo. De problemen zijn alleen van aard veranderd. Of men goede hoop heeft dat het de goede kant op gaat of niet, dat is voor een belangrijk deel een kwestie van temperament. En voor de rest een kwestie van standpunt.

Het is wel zo beleefd, om de lezer het standpunt mee te delen, dat je inneemt in de kwestie, waarover je schrijft. In het begin van dit essay heb ik daar iets over geschreven. Maar ook nu ik aan het einde van mijn verhaal gekomen ben, kan ik daar nog niets over meedelen. Mijn persoonlijkheid is dermate pluralistisch, en ik ben verwickeld in zoveel tegenstrijdige loyaliteiten, dat ik onmogelijk kan zeggen aan welke kant ik sta. Ik bevind me nog in onderhandeling.

Literatuur

- Adriaansens, H.P.M. en A.C. Zijderfeld, Vrijwillig initiatief en de verzorgingsstaat, Deventer 1981.
- Brinkgreve, C., J.H. Onland en A. de Swaan, Sociologie van de psychotherapie I, Utrecht/Antwerpen 1979.
- Elias, N., Ueber den Prozess der Zivilisation, Zürich en München, 1969.
- Halberstadt-Freud, H.C., Het narcisme van Christopher Lasch, Intermediair 18, 7 mei 1982.
- Lasch, C., The Culture of Narcissism, New York 1979.
- Mitscherlich, A., Auf dem Weg zur vaterlosen Gesellschaft, München 1973.
- Riesman, D., The Lonely Crowd, New Haven 1950.
- Seeters, M. van, en M. Sorbi, Narcisme in opspraak, De Gids 150, 3/4, 1980.
- Sennet, R., The fall of public man, New York 1974.
- Swaan, A. de, Uitgaansbeperking en uitgaansangst, De Gids, 149, 8, 1979.
- Zijderfeld, A.C., The abstract society, Harmondsworth, 1974.
- Zijderfeld, A.C., De tyrannie van het cliché, Deventer, 1982.